

ZVONIMIR BALETIC

PROIZVODNI I NEPROIZVODNI RAD

Razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada zauzimalo je istaknuto mjesto u razvoju političke ekonomije od samih njezinih početaka. O njemu je ovisilo određenje proizvodnje i proizvođa, identificiranje izvora ekonomskog blagostanja, ekonomski i socijalni položaj različitih društvenih klasa, određenje predmeta političke ekonomije kao znanosti, itd. Pored ekonomskog, razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada imalo je veliko ideološko i političko značenje. U kapitalističkoj proizvodnji, u kojoj su proizvodnost i povećanje bogatstva osnovni cilj, proizvodni karakter rada davao je klasi ili grupi koja ga je obavljala priznanje njihove društvene važnosti i primata, jer se na njihovu radu temeljila egzistencija i aktivnost cijelog društva, dakle i neproizvodnih radnika. Suprotno tome, neproizvodni rad sugerirao je da nosioci tog rada, koliko god bile važne funkcije što ih obavljaju, žive na račun drugih. Odatle se razumije neprekidno nastojanje svih društvenih klasa i grupa da pokažu kako je njihov rad proizvodan, kako on pridonosi ukupnom društvenom blagostanju. Teorijska analiza tog problema stoga je uvijek bila sporna, krajnje zamršena i opterećena snažnim ideološkim kontekstom. Ona je to ostala sve do danas.

Istina, sada se o problemu proizvodnog i neproizvodnog rada manje raspravlja nego nekad, ali ne zbog njegove manje aktualnosti, već prije zbog slabih izgleda da se nađe općeprihvatljiv stav. Stavovi se nisu nimalo približili, već su se ustalili i simplificirali, tako da je teorijska razina rasprave znatno ispod razine u vrijeme klasične škole i Marxa. U općim ekonomskim raspravama i udžbenicima pisci se ograničavaju na to da kratko iznesu stavove ili samo vlastito mišljenje, a u dublji raspravu rjeđe se upuštaju.

U suvremenoj ekonomskoj teoriji dominantna su dva pojma proizvodnog rada. Po jednom, koji prihvaća većina suvremenih marksističkih pisaca, proizvodni je rad takav rad čiji je rezultat materijalno dobro. Materijalnost proizvoda ovdje je bitna oznaka proizvodnog rada.¹ Na drugoj strani, suvremeni građanski ekono-

¹ Vidi: Oskar Lange, *Ekonomia polityczna*, PWN, Warszawa, 1959. str. 15; Adolf Dragičević: *Potreban rad i višak rada*, Kultura, Zagreb 1957, str. 132—33; Rikard Lang: *Politička ekonomija, Uvod i osnove*, Informator, Zagreb 1968, str. 90—91; Aleksandar Bajt: *Osnovi ekonomike*, Informator, Zagreb 1967, str. 7—8; itd.

misti proizvodnim radom smatraju svaki rad čije se usluge, materijalne, bilo nematerijalne prodaju na tržištu, koje imaju jenu. Po tom shvaćanju svi radovi u društvu jednako su proizvodni, jednako pridonose društvenom blagostanju, ukoliko su neki način društveno korisni i ukoliko svom nosiocu osiguravaju neki dohodak.²

Za prvo shvaćanje karakteristično je izjednačavanje proizvodnog rada i materijalne proizvodnje. Sve društvene djelatnosti, se rezultat ne materijalizira u fizičkom predmetu, koji nema materialnu egzistenciju, neproaktivne su djelatnosti one ne povećavaju ekonomsko blagostanje društva, već se izdaju radom proizvodnih radnika. Produktivan je samo rad u poljoprivredi, ekstraktivnoj i prerađivačkoj industriji, građevinstvu, zanatstvu i saobraćaju, a sve su ostale društvene djelatnosti neproizvodne — nematerijalne usluge, trgovina, prosvjeta, umjetnost, znanost, zdravstvo, socijalno staranje, bankarstvo, ugostiteljstvo, državna uprava, obrana zemlje, politička i ideološka djelatnost, crkva, rad u domaćinstvu itd. Neproizvodni karakter rada tim djelatnostima ne znači da su te djelatnosti nekorisne, dapač mnoge su od njih bitne za život društva, ali one ne pridonose ekonomskom blagostanju. One su oblik potrošnje ekonomski dobara i, za razliku od lične potrošnje, u tim djelatnostima uglavnom se radi o zajedničkoj potrošnji društva, o tzv. općoj potrošnji. Po drugom shvaćanju materijalnost proizvoda uopće nije bitna za proizvodni karakter rada. Materijalni proizvodi samo su upotrebnosti, korisnosti, odnosno usluge koje se unutar podjele rada razmjenjuju između pripadnika društva, pa nema potrebe da se ta vrsta usluga odvajaju od drugih usluga koje pripadnici društva također između sebe razmjenjuju i koje također povećavaju ekonomsko blagostanje, fond korisnih usluga što služe zadovoljenju ljudskih potreba. Neki predstavnici tog shvaćanja napuštaju čak i zahtjev razmjene na tržištu tih usluga kao kriterij proizvodnosti. Svaki koristan rad koji povećava fond uživanja u jednom društvu, po ovom mišljenju, proizvodni je rad.

² Vidi npr. Frank Knight: *The Ricardian Theory of Production and Distribution*, Canadian Journal of Economic and Political Science, februar i maj 1935. Knight kaže: »Održavanje društvenog kapitala bio je najdublja briga svih (klasičnih) pisaca i taj interes leži u osnovi doktrine o proizvodnom i neproizvodnom radu. To, međutim, sadrži pogrešku nepripisivanja proizvoda (različitim proizvodnim faktorima). Radnik koji direktno ne proizvodi kapital, proizvodi ono što proizvodi pa bilo što bilo, koje je vjerojatno vrijedno njegove nadnice onome tko je plaća i vrijedno bar toliko koliko i svaki drugi mogući proizvod«. Frank Knight, *On the History and Method of Economics*, Selected Essays, The University of Chicago Press, Chicago 1963, str. 45. Na istom mjestu Knight piše: »Što se u ekonomskom životu doista troši to su isključivo usluge i prema tome prvotno značenje proizvodnje je pružanje usluga«. Op. cit. str. 43. Interesantno je da u najpoznatijem suvremenom udžbeniku političke ekonomije, Samuelsonovoj »Ekonomici« (Paul, A. Samuelson, *Economics*) o proizvodnom radu nema ni spomena.

Razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada praktično je važno prilikom obračuna agregatnih ekonomskih veličina kao što su društveni bruto-proizvod, društveni proizvod i narodni dohodak. Neproizvodne djelatnosti po definiciji ne mogu biti izvor formiranja tih veličina, pa i njihova veličina zavisi od definicije proizvodnog i neproizvodnog rada. Što je definicija proizvodnog rada šira, to će i veličine biti veće. Različite definicije proizvodnog rada stvarno utječu pri utvrđivanju agregatnih ekonomskih veličina u ekonomskoj praksi kapitalističkih i socijalističkih zemalja, i to na taj način da su u kapitalističkim zemljama uvećane zbog šire definicije proizvodnog rada, odnosno umanjene u socijalističkim zemljama zbog uže definicije. Međutim, treba reći da praksa obračuna nacionalnog dohotka u socijalističkim zemljama ne poštuje striktno kriterij materijalnosti za proizvodni rad, jer u obračun uzima trgovinu, bankarstvo, ugostiteljstvo i putnički saobraćaj i veze.³

Ovo je, u osnovnim crtama, suvremeno stanje teorije proizvodnog rada i njezine praktične primjene.

Međutim, iza naočigled jasnih i jednostavnih distinkcija krije se velik broj teorijskih i praktičnih problema. Rasprava o proizvodnom radu u klasičnoj školi i u Marxa postavlja u središte pažnje niz temeljnih društvenih problema proizvodnje i ekonomske organizacije društva, koji se u gornjoj simplificiranoj shemi sasvim zanemaruju. Naime, sadašnje stanje teorije proizvodnog rada i njezine praktične primjene nikako nije konzekventno razvijanje i rješavanje postavljenih problema, već njihovo zaobilazanje i ostajanje na razini površnosti i privida. To, na žalost, podjednako vrijedi za građansko stanovište o proizvodnom radu kao i za ono stanovište koje obično nazivamo marksističkim. S obzirom na različite interpretacije pojma proizvodnog rada i na nakupljene nesporazume u vezi s tim potrebno je iznova razmotriti cijeli taj kompleks. Kako nas prije svega zanima marksističko poimanje proizvodnog rada, naš napor bit će upavljen na rekonstrukciju Marxova poimanja, jer jedino ono može biti temeljem marksističke koncepcije.

Marx se oštro suprotstavljao onim shvaćanjima proizvodnog rada koja proizvodnim radom proglašavaju svaki onaj rad što stvara upotrebnu vrijednost i za koji je radnik plaćen. To se lijepo vidi iz njegove polemike protiv kritičara Smithova razlikovanja proizvodnog i neproizvodnog rada — Ferriera, Garniera, Lauderdalea, Ganilha, Sava i drugih.⁴ Radnik, da bi uopće bio

³ Vidi: Rikard Lang, Politička ekonomija, poglavlje o narodnom dohotku, str. 258—276.

⁴ Vidi: K. Marks, Teorii pribavočnoj stoimosti, K. Marks i F. Engels, Sočinenija tom 26. čast' I. U ovom radu služimo se ruskim izdanjem »Teorija o višku vrijednosti« stoga što je to izdanje kompletnije i pouzdanije od našeg. Razmatranja o proizvodnom i neproizvodnom radu uglavnom se nalaze u prvoj knjizi »Teorija«.

radnik, mora nešto »proizvoditi«, njegov rad mora za drugog predstavljati neku korisnost, bilo neposredno kao rad ili posredno putem materijalnog proizvoda. Inače nitko ne bi bio voljan da radnika plaća. Međutim, tvrdi Marx, ako se sada na toj osnovi svaki rad smatra proizvodnim, onda se zaboravlja specifičan društveni karakter proizvodnog rada, na isti način gledamo na rad koji se obavlja u proizvodnji, koji stvara dobra za potrošnju kao i na rad koji se u samoj potrošnji obavlja, koji je samo oblik potrošnje dobara. »Većina pisaca, kaže Marx, koji su polemizirali protiv smitovskog razlikovanja proizvodnog i neproizvodnog rada, gledaju na **potrošnju** kao na nužan stimulans proizvodnje. Stoga se u njihovim očima oni **najamni radnici** koji žive na račun dohotka, tj. neproizvodni radnici, najam kojih ne proizvodi bogatstvo, već se sam javlja novom potrošnjom bogatstva, pokazuju jednako proizvodnim čak u smislu stvaranja materijalnog bogatstva, kao i proizvodni radnici, stoga što oni šire oblast materijalne potrošnje, a samim tim i oblast proizvodnje. U većem dijelu to je bila, prema tome, apologija, s buržoasko-ekonomskog stanovišta, djelomice besposlenih bogataša i onih »proizvodnih radnika« kojih **usluge** oni traže, a djelomice »snažnih vlada« čiji su rashodi veliki, apologija rasta državnih dugova, apologija držaoca dobro plaćenih službi u crkvi i državi, raznovrsnih sinekura itd. Jer, svim je tim »neproizvodnim radnicima« — usluge kojih figuriraju među rashodima besposlenih bogataša — zajedničko to da proizvodeći »nematerijalne proizvode« oni troše »materijalne proizvode«, tj. proizvode rada proizvodnih radnika. Ovdje ništa ne mijenja na stvari okolnost da »proizvodnja i potrošnja čine jedinstvo, ili da se potrošnja javlja kao cilj svake proizvodnje, ili da proizvodnja čini pretpostavku svake potrošnje.«⁵ To ništa ne mijenja na nužnosti razlikovanja proizvodnje i potrošnje da one u ekonomskom procesu imaju bitno različite funkcije. Korisnost nečijeg rada ovdje ne može biti kriterij njegova proizvodnog karaktera, već društveni odnosi u kojima se rad obavlja. Ovu ideju, znatno prije Marxa, jasno izlaže Richard Jones u svom Uvodnom predavanju iz političke ekonomije (1833): »U Aziji i u dijelu Evrope (nekad je to bio slučaj s cijelom Evropom) nepoljoprivredne klase bile su gotovo potpuno uzdržavane iz dohodaka drugih klasa, uglavnom iz dohodaka zemljovlasnika. Ako ste htjeli rad zanatlije, osiguravali ste mu materijal, on je dolazio u vašu kuću, vi ste ga hranili i platili mu nadnicu. Poslije određenog vremena umiješao se kapitalist; on je osiguravao materijal, radniku predujmio nadnicu, postao njegov poslodavac i vlasnik proizvedenog predmeta, koji sada zamjenjuje za vaš novac. Međutim, ta se promjena ne može dogoditi bez promjene u upravljanju i produktivnosti rada, ali kada je promjena postala opća, druga i veoma značajna promjena također se zbilila, a to je promjena u vezama različitih klasa društva. Javlja se posrednička klasa između zemljovlasnika i dijela

⁵ Ibid, str. 275.

nepoljoprivrednika, o kojoj nepoljoprivrednici ovise za zaposlenje i uzdržavanje. Veze koje su nekad spajale zajednicu pocijepale su se i srušile, druge veze, druga načela kohezije povezuju sada njezine različite klase; stvaraju se novi ekonomski odnosi, svježi i snažni politički elementi ulaze u nacionalni sistem i praćenje tog postepenog prodiranja i njegovih posljedica jedan je od najvažnijih zadataka političke ekonomije u otkrivanju uzroka što reguliraju proizvodnju ili raspodjelu dohodaka različitih ljudi na zemlji.⁶

Pojam proizvodnog i neproizvodnog rada ide u one pojmove što odražavaju nove odnose i veze društvenih klasa, o kojima Jones govori. Nepovijesno gledanje na proizvodnju i proizvodni rad, što se proteže u građanskoj ekonomiji od Saja do suvremenih ekonomista, koji u proizvodnji vide vječan i uvijek isti oblik zadovoljenja potreba, proizvodnju potrošnih usluga već Jones otvoreno odbacuje. Marx je u tome još radikalniji i eksplicitniji. »Kada govorimo o **proizvodnom radu**, to govorimo o **društveno određenom radu**, o radu koji uključuje sasvim određeni odnos između kupca rada i njegova prodavaoca.⁷

Imajući na umu društvenu određenost pojma proizvodnog rada koju Marx tako ističe, nameće se pitanje je li moguće da on proizvodni rad definira kao rad u materijskoj proizvodnji, da materijalnost, prirodno svojstvo čini temeljnim kriterijem bitno društvene podjele kao što je dioba na proizvodni i neproizvodni rad? Ne bi li to bila kontradikcija u samom njegovu mišljenju i ne bi li to vraćalo političku ekonomiju na razinu što ju je dosegla već prije klasične škole? Zašto bi okolnost da u razvijenijoj podjeli rada, kakvu je razmatrao Marx, prilika da jedan radnik u svom radu ima posla s prirodom, s materijom, njega bitno razlikovala od radnika koji nije u direktnom kontaktu s prirodom, iako u društvenoj organizaciji, u svom odnosu prema drugim ljudima i društvenim klasama, zauzima istu društvenu poziciju? Nema sumnje da je područje materijalne proizvodnje, proizvodnje materijalnih dobara bitno područje za egzistenciju i napredak ljudskog društva, ali onoliko koliko društvo napreduje, oblast materijalne proizvodnje postaje relativno sve manji dio ukupne društvene aktivnosti. Pa i samo područje materijalne proizvodnje u stvari se rastvara u djelatnost čovjeka, u objektivirani ljudski rad. Sam Marx ističe veliku zaslugu klasične škole političke ekonomije koja svojom analizom lomi osamostaljene oblike u kojima se javlja bogatstvo i dolazi do toga da ga predstavlja kao vrijednost, kao apstraktan, bezrazličan ljudski rad. »**Samostalno materijalno obilježje bogatstva** iščezava i ono se pojavljuje samo još kao djelatnost čovjeka. Sve što nije rezultat ljudske djelatnosti, ne predstavlja rad, priroda je i kao takvo nije socijalno bogatstvo. Fan-

⁶ Richard Jones, *Literary Remains*, London 1859, str. 557.

⁷ K. Marks, *Teorii pribavočnoj stoimosti*, svezak I, str. 404.

tom robnog svijeta iščezava i pojavljuje se samo još kao viziranje ljudskog rada, koje stalno prolazi i stalno se rira. Svako materijalno čvrsto bogatstvo je samo prolazno mećenje društvenog rada, kristalizacija procesa proizvodnje mjera je vrijeme, mjera samog kretanja«,⁸ pisao je on. Na drugome mjestu on izravno kaže: »'Proizvodni rad' — oznaka koja neposredno nema apsolutno ništa zajedničko s **određenim sadržajem** rada, s njegovom osobitom korisnošću ili sa samom uporabnom vrijednošću u kojoj se izražava.«⁹ Kako onda objasni da Marx materijalnost čini bitnom oznakom robnog rada? Materijalnost svakako ide u »određeni sadržaj«, upravo ono što Marx isključuje kao odrednicu proizvodnog rada.

Materijalnost kao bitnu oznaku proizvodnog rada u svom području zastupaju već fiziokrati, samo što materijalnost oni oglašavaju na poljoprivredni rad. Smith to proširuje na svaki robnom materijalnoj proizvodnji. Tako je Smith pisao: »Ima jedna vrsta rada koja povećava vrijednost predmeta na koji se primjenjuje, ima druga vrsta rada koja nema takav učinak. Prva vrsta rada je proizvodni rad jer proizvodi vrijednost, može se nazvati produktivnim radom, druga neproductivnim radom. Tako rad manufakturnog radnika općenito povećava vrijednost sirovina, na koje se primjenjuje, vrijednost uzdržavanja tog radnika i za vrijednost profita njegovog gospodara. Naprotiv, rad kućnog sluga ne povećava vrijednost predmeta čega... Rad manufakturnog radnika utvrđuje se i ostvaruje u nekom posebnom predmetu ili robi za prodaju, koja traje barem još neko vrijeme pošto je rad prošao... Naprotiv rad kućnog sluga ne utvrđuje se i ne ostvaruje ni u kakvom posebnom predmetu ili robi za prodaju.«¹⁰ Iako bi se ovaj tekst mogao dvojako interpretirati, svakako ostaje nesumnjivo da Smith uz pojam proizvodnog rada veže predmetnost, objektivnu egzistenciju i trajnost, za razliku od neproizvodnog rada koji nema tih svojstava. Marx također uviđa dvostruki karakter Smithova određenog proizvodnog rada, ali on izričito odbacuje materijalni kriterij kao kriterij proizvodnog karaktera rada. »Rad radnika, piše Marx, smatra se ovdje proizvodnim utoliko ukoliko radnik umjesto utrošene vrijednosti daje ekvivalent, sjedinjujući svojim radom nekom materijalu istu količinu vrijednosti koja se sadržavala u njegovoj najamnini. Ovdje mi izlazimo izvan granica tog određenja koje se odnosi na društveni oblik izvan granica određenja proizvodnih i neproizvodnih radnika njihovim odnosom prema kapitali-

⁸ Karl Marx, Teorije o višku vrijednosti, svezak III, Kultura, Beograd 1956, str. 427.

⁹ K. Marks, Teoriji pribavljive stvornosti, svezak I, str. 410.

¹⁰ Smith Adam, Bogatstvo naroda, Kultura, Zagreb 1952, svezak I, str. 297—298.

stičkoj proizvodnji».¹¹ Ujedno Marks upozorava da se ni pro-
 jam materijalizacije ne smije shvaćati u uskom značenju tjeles-
 nosti. »Ipak materijalizaciju itd. rada ne treba shvaćati tako škot-
 ski kako je shvaća A. Smith. Ako govorimo o robi kao o materijali-
 ziranom izrazu rada — u smislu prometne vrijednosti robe —
 radi se samo o prividnom, tj. isključivo društvenom načinu posto-
 janja robe koji nema ništa zajedničko s njezinom tjelesnom real-
 nošću, roba se pokazuje kao određena količina društvenog rada
 ili novca... Ovdje dovodi u zabludu okolnost da društveni odnos
 istupa u obliku stvari».¹²

Ekonomist koji je dosljedno razvio pojam proizvodnog rada
 kao rada koji proizvodi materijalna dobra bio je John Stuart Mill.
 »Govoreći o bogatstvu, ja razumijem pod tim samo ono što se
 naziva materijalnim bogatstvom, a pod proizvodnim radom samo
 one vrste napora koje proizvode korisnosti otjelovljene u materijal-
 nim objektima».¹³ Međutim, govoreći o Millu u vezi s proizvod-
 nim radom, Marx kaže da Mill ostaje pri onom Smithovu odre-
 đenju proizvodnog rada koje Marx smatra pogrešnim. Jedinj do-
 prinosa Millu takvom određenju jest, prema Marxu, Millova tvrd-
 nja da su proizvodni i oni oblici rada koji proizvode samu radnu
 snagu.¹⁴ Ukoliko bi dakle Marx bio pristalica određenja proizvod-
 nog rada materijalnošću proizvoda, onda bi negativan stav prema
 Millu i lakonski način na koji ga tretira bili sasvim nerazumljivi.
 On bi morao biti priznat Millovim sljedbenikom, a sama njegova
 koncepcija proizvodnog rada jedva da bi se mogla nazvati marks-
 tičkom, jer bi ona bila podjednako Millova kao i Marxova. No
 vidjeli smo da Marx Millovu koncepciju proizvodnog rada odbac-
 uje, svodeći je na jednu Smithovu zabludu.

Čime da onda objasnimo da su se sljedbenici Marxa vratili
 na Millovu koncepciju, proglašavajući Marxa njezinim autorom?
 Obično je korijene zabluda teško utvrditi pa su moguće različite
 pretpostavke i domišljanja.

Neki ekonomisti u obrani materijalnosti kao kriterija proiz-
 vodnog rada polaze od Marxova filozofskog materijalizma, ali je
 takva obrana bez ikakve osnove jer Marxov materijalizam ima
 sasvim drugi smisao od naglašavanja predmetnosti, tjelesnosti, o
 čemu se ovdje radi.

¹¹ Marks, Teorii pribavočnoj stoimosti, svezak I, str. 143—144.

¹² Marks, Ibid, str. 154.

¹³John Stuart Mill, Principles of Political Economy, With of Their Appli-
 cations to Social Philosophy, University of Toronto Press 1965, knjiga prva,
 str. 49. Istina Mill nešto proširuje pojam proizvodnog rada i na onaj rad
 koji posredno pridonosi proizvodnji materijalnog bogatstva, npr. rad utro-
 šen za sticanje industrijskih znanja itd. ali njegovo određenje proizvodnog
 rada uvijek polazi od materijalnosti proizvoda.

¹⁴ Marks, Teorii pribavočnoj stoimosti, knjiga I, str. 165. U vezi s ovim
 mjestom vidi također str. 133.

Ista ideja, ali nešto razređenija, nalazi se i u naglašavanju primarnosti materijalne proizvodnje za život društva. Da bi ljudi uopće živjeli i da bi duhovno živjeli, moraju prije svega zadovoljiti osnovne potrebe za hranom, odjećom, stanom, ogrjevom itd. Stoga su oni ljudi koji ne proizvode materijalna dobra za svoju potrošnju ovisni o radu ljudi u materijalnoj proizvodnji. Međutim, u modernoj podjeli rada ljudi su svestrano ovisni, bez obzira radili oni u materijalnoj ili nematerijalnoj proizvodnji. Ljudske su potrebe materijalne i nematerijalne. Ukoliko konkretan rad zadovoljava neku društvenu potrebu, o čemu priznanje dobiva razmjenom, on ravnopravno čini dio ukupnog društvenog rada. Bez načelne ravnopravnosti radova unutar diobe rada o društvenom radu ne bi moglo biti govora. Hijerarhija radova s obzirom na konkretan sadržaj rada, s obzirom na fizička svojstva proizvoda, u dubokoj je suprotnosti s Marxovim shvaćanjem rada i vrijednosti. Materijalnost, kao kriterij proizvodnog karaktera rada, svodi se u biti na fiziokratsko shvaćanje, na svojevrсни prirodni fundamentalizam, Marxu potpuno tuđ.

Nesporazumu je vjerojatno pridonijelo i Marxovo izlaganje ovog problema u »Kapitalu«, koje nedovoljno pažljivog čitaoca može lako zavesti. Pišući o pojmu rada Marx kaže: »Proces rada, kako smo ga prikazali u njegovim jednostavnim apstraktnim momentima, svrsihodna je djelatnost radi izrađivanja upotrebnih vrijednosti, radi prisvajanja prirodnih stvari za ljudske potrebe, opći uvjet za razmjenu materije među čovjekom i prirodom, vječiti prirodni uvjet za život ljudi, a stoga i jest ne samo nezavisan ma od kojega oblika toga života, nego naprotiv jednako svojstven svim oblicima ljudskog društva. Zato i ne smatramo za potrebno da radnika prikazujemo u odnosu prema drugim radnicima. Za nas je bilo dovoljno uzeti čovjeka i rad na jednoj strani, a prirodu i njene materije na drugoj.«¹⁵ Na istom mjestu Marx definira i proizvodni rad. »Ako čitav proces promatramo sa stanovišta njegova rezultata, **proizvoda**, onda se oba, i **sredstvo za rad** i **predmet rada**, ispoljavaju kao **sredstva za proizvodnju**, a sam rad kao proizvodan rad.«¹⁶ Sigurno, ako se na rad gleda isključivo kao na odnos između čovjeka i prirode, onda i proizvod rada nužno mora biti prirodni, materijalni objekt. Ovdje čak nema mjesta za razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada, jer svaki rad, kao »odnos između čovjeka i prirode«, ukoliko daje ikakav rezultat, proizvodni je rad, a proizvod materijalno dobro. Pri tom se, međutim, zaboravlja razina apstrakcije na kojoj se ovo deduciranje izvodi. Rad je imanentno društveni fenomen i njegovo razmatranje izvan društvenog konteksta, gledanje na radnika izvan »odnosa prema drugim radnicima«, kako kaže Marx, može imati ograničenu svrhu, da rad razmatra apstraktno u njegovoj prirodnoj

¹⁵ Marx, Kapital I, Kultura 1947. (latinicom), str. 140.

¹⁶ Ibid, str. 137.

određenosti: da ga prikaže u njegovim nerazvijenim »apstraktnim momentima«. Uzimati takva određenja za potrebe analize konkretne društveno-ekonomske realnosti znači ne shvaćati Marxovu metodu razmatranja fenomena na različitim stupnjevima apstrakcije.¹⁷ Da bi izbjegao nesporazum koji bi eventualno mogao nastati iz njegove gornje definicije proizvodnog rada, Marx je odmah dodao i bilješku: »Ova **definicija proizvodnog rada**, kakva izlazi sa stanovišta jednostranog procesa rada, nikako nije dovoljna za kapitalistički način proizvodnje«.¹⁸ Kao ni za bilo koji drugi konkretno-historijski način proizvodnje, trebalo bi dodati:

Na kakvu transformaciju nailazi pojam proizvodnog rada u situaciji kada je proces rada društveno organiziran, Marx sasvim određeno ukazuje: »Dok je proces rada čisto individualan, u istom su radniku sjedinjene sve funkcije koje se kasnije rastavljaju. U individualnom prisvajanju prirodnih predmeta radi svog održanja on kontrolira sam sebe. Kasnije njega kontroliraju drugi. Pojedinaac ne može djelovati na prirodu bez aktivnosti vlastitih mišića pod kontrolom vlastitog mozga. Kao što u sistemu prirode glava i ruka idu zajedno, tako i proces rada sjedinjuje umni i ručni rad. Kasnije se oni rastavljaju do neprijateljske suprotnosti. Od neposrednog proizvoda individualnog proizvođača proizvod se uopće pretvara u društven, zajednički proizvod ukupnog radnika, tj. kombiniranog radnog osoblja čiji su udovi bliži ili dalji od rukovanja predmetom rada. Stoga se sa samim kooperativnim karakterom procesa rada nužno proširuje i pojam **proizvodnog rada** i njegova nosioca, **proizvodnog radnika**. Da bi proizvodno radio, radnik sad više ne mora sam stavljati ruku na predmet rada dovoljno je da bude organ ukupnog radnika, da ispunjava koju bilo njegovu podfunkciju Gornja prvobitna definicija proizvodnog rada, izvedena iz same prirode materijalne proizvodnje, ostaje uvijek točna za ukupnog radnika promatranog kao cjelina. Ali ne vrijedi više za svaki njegov ud uzet posebno«.¹⁹ Prema tome pojam proizvodnog radnika proširuje se na svakog radnika koji je sastavni dio ukupnog radnika, koji djeluje unutar proizvodne organizacije društva. Proizvodni karakter nečijeg rada, dakle, ne određuje se njegovim konkretnim radom i rezultatom tog rada, već zajedničkim rezultatom rada »kombiniranog« radnika, svih radnika koji sudjeluju u proizvodnom procesu, bez obzira na to koju funkciju pojedinačno obavljali. Stoga materijalnost rada, direktan kontakt s prirodom nije više odrednica proizvodnoga karaktera rada.

Međutim, i ovdje se proces rada isključivo shvaća kao odnos čovjeka i prirode. Stoga materijalnost proizvoda rada ukupnog radnika i dalje ostaje bitna značajka proizvodnog rada. Raznovrsnost funkcija unutar proizvodne organizacije rada ne mijenja

¹⁷ Vidi: Vanja Sutlić

¹⁸ Marx, Kapital I, str. 137.

¹⁹ Ibid, str. 441—442.

ništa na samom procesu rada u cjelini, da je to proces materijalno proizvodnje i prema tome da rezultat rada mora biti materijalni proizvod. Govoreći Millovim jezikom,²⁰ pojam proizvodnog rada proširuje se i na indirektno oblike rada. Kao proizvođač radnik čak navodi poslove organizacije i nadzora nad proizvodnim procesom.²¹ Naprotiv, onaj rad koji se obavlja izvan proizvodnje, makar i u ekonomskoj sferi, npr. u sferi prometa, s ovog stajališta ne javlja se kao proizvođač rad.

Ova razmatranja još se uvijek kreću na apstraktnom planu. Proces proizvodnje prije svega jest proces materijalne proizvodnje, te on ima historijski i logički prioritet u apstraktnoj analizi jednostavnih elemenata procesa rada onako kako se oni nameću u svom elementarnom obliku. Uvođenjem elementa društvene organizacije, u njezinu općem i apstraktnom obliku, u analizu procesa proizvodnje, sam taj proces još nije društveno određen, jer element društvene organizacije postoji u bilo kojem historijskoj obliku proizvodnje. Stoga ni određenje proizvodnog rada na ovoj apstraktnoj razini ne može neposredno važiti ni za jedan konkretni društveno-historijski način proizvodnje. Kad govorimo o proizvodnom radu, »o društveno određenom radu, o radu koji uključuje sasvim određeni odnos između kupca rada i njegova prodavaoca«, nije suvišno ponoviti već navedeni Marxov citat. Još jasnije nije to se vidi iz Marxova stava koji se neposredno nadovezuje na određenje proizvodnog rada kao društveno organizirane materijalne proizvodnje: »U pojmu proizvodnog radnika nikako nije sredstva za oplodivanje kapitala.«²² Dakle proizvodnim radom rada i proizvoda rada, nego specifičan društveni odnos proizvodnje, nastao u historiji, koji radniku daje obilježje neposrednog sredstva za oplodivanje kapitala.«²³ Dakle proizvodnim radom Marx naziva samo takav rad koji služi oplodivanju kapitala, a gledano historijski to je samo rad u okviru kapitalističke proizvodnje, rad koji kupcu radne snage donosi višak vrijednosti. Uopće nije važno kakav je konkretni sadržaj tog rada, važan je samo društveni oblik veza u kojima se rad obavlja. Nije važno ni samo to je li proizvod rada namijenjen prodaji, ima li oblik robe, već proizvod treba sadržati višak vrijednosti za vlasnika proizvoda, koji je različit od radnika koji ga je proizveo. O tome Marx

²⁰ Vidi: J. S. Mill, *Principles of Political Economy*, str. 49—50.

²¹ »S jedne strane u svima radovima gdje kooperiraju mnogi individualni predstavlja se povezanost i jedinstvo nužno u jednoj zapovjedničkoj volji i u funkcijama koje se ne tiču djelomičnih radova, već cjelokupne radionice, kao kod direktora nekog orkestra. To je proizvođač rad koji se mora vršiti u svakom kombiniranom načinu proizvodnje«. Kapital III, str. 341.

²² Vidi: Kapital II, glava 6. gdje Marx govori o prometnim troškovima.

²³ Kapital I, str. 442.

piše: »S druge strane, međutim, pojam proizvodnog rada se sužava. Kapitalistička proizvodnja nije samo **proizvodnja roba**, ona je u suštini proizvodnja viška vrijednosti. Radnik ne proizvodi za sebe već za kapital. Zato nije više dovoljno da on samo proizvodi. On mora proizvoditi višak vrijednosti. **Proizvodan je samo onaj radnik koji proizvodi višak vrijednosti za kapitalista, koji dakle služi samooplodivanju kapitala.** Ako nam je slobodno izabrati primjer izvan materijalne proizvodnje onda je neki učitelj proizvođan radnik kad ne radi samo na obrađivanju djetinjih glava, nego kad i sam izdire radi bogaćenja poduzetnika. Taj se odnos ni u čemu ne mijenja time što je kapital plasiran u tvornicu znanja umjesto u tvornicu kobasica.« (Kurziv Marxov.)²⁴ Na istome mjestu Marx upućuje čitaoca na svoja izlaganja historije teorije proizvodnog rada u »Teorijama viška vrijednosti«, gdje pokazuje kako je »klasična politička ekonomija, sada instinktivno, sada svjesno, proglašavala proizvodnju viška vrijednosti odlučnim obilježjem proizvodnog radnika« i kako je ona i samu definiciju proizvodnog rada s promjenama u svojim shvaćanjima prirode viška vrijednosti.²⁵ Svoju teoriju proizvodnog rada Marx i gradi u slijedu onih klasičnih teorija koje u stvaranju viška vrijednosti vide bitnu oznaku proizvodnog rada.

Već raspravljajući o fiziokratskim shvaćanjima prirode i izvora bogatstva Marx ukazuje na njihovu zaslugu da su istraživanje porijekla viška vrijednosti iz sfere prometa prenijele u sferu neposredne proizvodnje i time odnose proizvodnje i proizvodnog rada stavile u središte teorijskog interesa. »Oni [fiziokrati] potpuno pravilno ističu to temeljno načelo da je proizvođan samo takav rad koji stvara višak vrijednosti, tj. samo takav rad u proizvodu kojeg se sadrži veća vrijednost od sume utrošenih vrijednosti u vrijeme proizvodnje tog proizvoda.«²⁶ To što fiziokrati pojam proizvodnog rada ograničavaju samo na poljoprivredni rad, u skladu je s njihovim općim shvaćanjima da je jedino poljoprivreda izvor bogatstva, da se samo u poljoprivredi stvara ekonomski višak, koji se daje akumulirati. Vežući pojam proizvodnog rada uz poljoprivredni rad, fiziokrati su nužno materijalnost proizvoda također morali uzeti kao bitnu oznaku proizvodnog rada. No to je ono što Marx smatra pogrešnim i objašnjava ga »njihovim općim gledanjem na prirodu vrijednosti, koja nije u njihovu shvaćanju određeni društveni način opstojnosti ljudske djelatnosti (rada) već se sastoji od predmeta koje daje zemlja, priroda i od različitih oblika tih predmeta.«²⁷ No time fiziokratsko pravilno

²⁴ Ibid, str. 442.

²⁵ Isto.

²⁶ Marks, Teorii pribavočnoj stoimosti, knj. I, str. 14.

²⁷ Ibid, str. 14. i 135.

određenje proizvodnog rada koji stvara višak vrijednosti nije stavljeno u pitanje.²⁸

Marxovo poimanje proizvodnog i neproizvodnog rada još jasnije dolazi do izražaja u njegovoj analizi Smithova raspravljanja o proizvodnom radu. Kao što smo vidjeli, Marx odbacuje Smithovo određenje proizvodnog rada materijalnošću proizvoda. Ali uz takvo shvaćanje u Smitha nalazimo i drugo koje Marx smatra pravilnim, a to je određenje koje polazi od društvenih odnosa proizvodnje i koje proizvodnim radom smatra rad koji proizvodi višak vrijednosti za kapitalista, dakle rad u kapitalističkoj proizvodnji. Proizvodni radnik samo je takav radnik koji ne samo da proizvodi punu vrijednost svoje najamnine, već proizvodi i određeni višak za kapitalista. Da bi proizvodno radio, radnik svoj proizvod mora proizvoditi u obliku kapitala i mora biti plaćen iz kapitala. Ovdje se kao temeljni kriterij proizvodnog karaktera rada javlja okolnost je li radnik plaćen iz kapitala ili iz dohotka. Ako je radnik plaćen iz dohotka, to znači da on ne proizvodi vrijednost iz koje je plaćen, njegova je plaća oblik potrošnje gospodara koji ga plaća. Takav radnik jest neproduktivan radnik, bez obzira na to kakve usluge on svom gospodaru činio, bile one materijalne ili nematerijalne prirode. Suprotno tome, proizvodni radnik jest takav radnik kojim se gospodar koristi tako da bi pomoću njegova rada proizvodio, da bi iz toga proizvoda isplatio najamninu radnika i prisvojio određeni višak, višak vrijednosti: »Samo rad koji proizvodi kapital, proizvođan je rad«, kaže Marx.²⁹

Usprkos Smithovoj nedosljednosti u definiranju proizvodnog rada i njegovoj sklonosti da različita shvaćanja izlaže u isti mah i da uz pravilne stavove izlaže i nepravilne, Marx nije mogao ne priznati Smithu odlučan doprinos napretku političke ekonomije u društvenom određenju različitih vrsta rada i time definiranju društvene biti kapitalističke proizvodnje. »Proizvodni rad određuje se ovdje sa stanovišta kapitalističke proizvodnje i A. Smith u datom slučaju proniknuo je u samu bit stvari, pogodio je ravno u cilj. Jedna je od njegovih najvećih zasluga (kako je pravilno primijetio Malthus, smitovsko razlikovanje između proizvodnog

²⁸ Adam Smith također priznaje fiziokratima veliku zaslugu pravilnog razlikovanja proizvodnog i neproizvodnog rada. Tako on piše: »Međutim uza sve svoje nedostatke, taj se sistem (fiziokratski) možda najviše približava istini, koja je dosada objavljena u političkoj ekonomiji. . . Iako su u prikazivanju rada koji se primjenjuje na zemlju, kao jedinog produktivnog rada, predodžbe, koje taj sistem sadržava, možda odviše uske i ograničene, ipak se čini, da su doktrine tog sistema u svakom pogledu isto toliko pravde kao što su velikodušne i širokogrudne u prikazivanju, da se bogatstvo naroda ne sastoji u nepotrošnim bogatstvima novca, već u potrošnim dobrima, koja se svake godine reproduciraju radom društva i u prikazivanju potpune slobode kao jedinog djelotvornog sredstva, da se ta godišnja reprodukcija učini što je moguće većom«. A. Smith, Bogatstvo naroda, svezak II, str. 179.

²⁹ Marks, Teorii pribavočnoj stoimosti, knjiga I, str. 137.

i neproizvodnog rada ostaje temeljem svekolike političke ekonomije buržoaskog društva) što on određuje proizvođan rad kao takav rad koji se neposredno razmjenjuje za kapital, tj. određuje ga tom razmjenom, posredstvom koje se uvjeti rada i vrijednost uopće, novac ili roba, jedino i pretvaraju u kapital (a rad — u najamni rad u naučnom smislu te riječi).³⁰

Određivši pojam proizvodnog rada nije bilo teško odrediti što je neproizvođan rad. »Neproizvođan rad — to je takav rad koji se razmjenjuje ne za kapital, već neposredno za dohodak, tj. za najamninu ili profit.«³¹ Marx i na ovome mjestu ponavlja da se ne radi o karakteristikama rada koje bi rad sam po sebi imao kao odnos između čovjeka i prirode. »Ta određenja su dakle ne iz predmetne oznake rada (ne iz prirode njegova proizvoda i ne iz tih određenih svojstava koje sadrži rad kao konkretni rad), već iz određenog društvenog oblika, iz tih društvenih proizvodnih odnosa u kojima se taj rad ostvaruje.«³² Rad u materijalnoj proizvodnji, rezultat kojega je materijalni proizvod, nije automatski proizvođan rad, on to postaje samo ako se on obavlja unutar određenih društvenih odnosa najamnog rada. Suprotno tome, rad u nematerijalnoj proizvodnji, rezultat kojega je nematerijalna usluga, korisnost koje iščezava sa samim časom izvršenja, može jednako biti proizvođan rad, ukoliko on donosi višak vrijednosti kapitalistu koji taj rad kupuje i upotrebljava. Je li rad proizvođan ili ne, ne prosuđuje se po tome donosi li on radniku neki dohodak ili ne, već donosi li on višak vrijednosti, odnosno profit, njegovu poslodavcu ili ne.³³ Kakva je upotrebna vrijednost u kojoj se ostvaruje rad proizvodnog radnika, ima li ona materijalnu egzistenciju ili ne, je li ona velika ili mala, na koji se način upotrebljava, koliko traje itd. potpuno su irelevantna pitanja. Ako se pak proizvođi kupuju ili radnici uzimaju u najam, ne da se pomoću njih proizvodi, već da se troše, da se koriste njihovim uslugama onda su to samo upotrebne vrijednosti u kojima njihov kupac troši svoj dohodak. Naravno, i u tom slučaju najmljeni radnici dobivaju određeni dohodak za svoj rad, isto kao što prodavaoci drugih roba dobivaju cijenu za svoje robe, ali trošenje dohotka kupca tih roba i radnih usluga ne čini proizvodnim trošenjem. Za proizvođača tih usluga i proizvoda usluge i proizvodi imaju određenu prometnu vrijednost, one su robe koje oni prodaju, ali jesu li te usluge i proiz-

³⁰ Ibid, str. 138.

³¹ Ibid, str. 138.

³² Ibid, str. 139.

³³ »Proizvođni i neproizvođni rad ovdje se uvijek razlikuje sa strane posjednika novca, kapitaliste, a ne sa strane radnika i otuda gluposti u Gnilha i drugih, koji su toliko daleko od biti stvari, da je svode na pitanje da li novac donosi rad — ili usluga — ili funkcija — prostitutke, lakeja itd.« Ibid, str. 139.

vodi rezultat proizvodnog rada, zavisi od toga jesu li oni proizvedeni u određenim društvenim uvjetima najamnog rada ili ne. Razliku između proizvodnog rada Marx shvaća kao razliku između kapitalističkog i nekapitalističkog rada.³⁴

Tako jasno i na mnogo mjesta ponovljeno razlikovanje između proizvodnog i neproizvodnog rada nikako nije moglo promanuti pažljivim čitaocima Marxa. Pa ipak se dogodilo da su konceptciju koju je direktno i eksplicitno Marx odbacio — proglasio upravo njegovom koncepcijom. Ujedno su pokušali pomiriti takvu konceptiju koja materijalnost proizvoda čini temeljnom odrednicom proizvodnog rada i konceptiju koja pod proizvodnim radom razumije kapitalistički rad, rad za kapital. To je upravo ono što je učinio Smith i protiv čega je Marx tako uporno polemizirao. Kratkoća kojom je Marx izložio svoj stav o proizvodnom radu u »Kapitalu« može djelomično objasniti zabunu. Marx u »Kapitalu« razmatra samo kapitalistički oblik rada, dakle samo proizvođač rad, te vjerojatno nije smatrao potrebnim da se na tom pitanju dugo zadržava, jer on razmatra kapitalistički način proizvodnje u njegovu završenom i čistom obliku, a ne u procesu njegova nastajanja i ne u odnosima s drugim, nekapitalističkim oblicima rada. No punu težinu taj problem dobiva u »Teorijama o višku vrijednosti« u izlaganju povijesti teorija o višku vrijednosti. Određujući proizvodni rad viškom vrijednosti, kao što Marx čini, bilo je normalno da se o pitanju proizvodnog rada raspravi u istom kontekstu. Stoga se on u »Kapitalu« i poziva na raspravu o proizvodnom radu u »Teorijama o višku vrijednosti«. Ali izlažući pojam proizvodnog rada sa stanovišta apstraktnih elemenata procesa rada zajedno s pojmom proizvodnog rada sa stanovišta kapitalističke proizvodnje, kako je to učinjeno u »Kapitalu«, stvorio se lažan dojam da Marx materijalnost proizvoda čini primarnim i općim kriterijem proizvodnog rada, a proizvodnju viška vrijednosti dopunskim, konkretnim uvjetima društvene organizacije rada određenu posebnim kriterijem. Tako je stvoren pojam »proizvodnog rada uopće« i »historijski određenog proizvodnog rada«. Materijalnost je kriterij »proizvodnog rada uopće«, a »historijski određeni proizvodni rad« zavisi od specifičnih kriterija pojedinog historijskog načina proizvodnje.

Da je to pogrešna interpretacija Marxova shvaćanja, svjedoče brojna mjesta iz »Teorije o višku vrijednosti«, na koje se Marx i poziva kao na mjerodavnu raspravu o proizvodnom radu. Prije svega, Marx bi u tom smislu morao interpretirati Smitha, prihvatiti jednu Smithovu koncepciju kao koncepciju »proizvodnog rada uopće«, a drugu koncepciju kao koncepciju »historijski određenog proizvodnog rada« u sistemu kapitalističke proizvodnje.

³⁴ »Smithov proizvodni i neproizvodni rad Jones pravilno svodi na njegovo jezgro, na kapitalistički i nekapitalistički rad, tim što Smithovo plaćanje radnika kapitalom ili iz dohotka pravilno sprovodi.« Marx, Teorije o višku vrijednosti, knjiga III, str. 431.

Međutim, Marx samo ovu drugu priznaje kao jedinu pravilnu i opću koncepciju proizvodnog rada.

S druge strane, navedena interpretacija Marxova shvaćanja i logički je neodrživa. Ako je materijalnost primarni i opći kriterij proizvodnog karaktera rada, onda dopunski kriterij, proizvodnja viška vrijednosti u našem slučaju, ne bi mogao ukidati taj prvi i opći kriterij. To konkretno znači da bi materijalnost proizvoda bila obavezna za bilo koji »historijski određeni proizvodni rad« i da nijedan dopunski (konkretno — historijski) kriterij ne bi nematerijalni rad mogao učiniti proizvodnim. Najviše što bi dopunski kriterij mogao učiniti jest to da neke materijalne djelatnosti također isključi iz proizvodnog rada. Međutim, Marx pod pojmom proizvodnog rada podvodi i materijalni i nematerijalni rad ukoliko zadovoljavaju kriterij stvaranja viška vrijednosti. Time taj kriterij postaje samostalan kriterij i ne može se nikako smatrati dopunskim. Govoreći o radu učitelja, glumca, direktora poduzeća, nadzornika, učenjaka kao o proizvodnom radu u određenim društvenim odnosima,³⁵ Marx nikako nije mogao smatrati da je materijalnost njihova proizvoda opći kriterij proizvodnog rada. Njihov rad može biti proizvođan samo po nekom drugom i nezavisnom kriteriju.

Koju pak stvarnu ulogu Marx pridaje materijalnosti proizvoda u određenju proizvodnog rada može se jasno razabrati iz ovoga njegova stava: »U izučavanju bitnih odnosa kapitalističke proizvodnje moguće je, na taj način, pretpostaviti (kako se kapitalistička proizvodnja tome sve više približava; kako je to osnovni pravac procesa i kako samo pod tim uvjetom razvitak proizvodnih snaga rada doseže najvišu razinu da je sav svijet roba, sve pore materijalne proizvodnje — proizvodnje materijalnog bogatstva — potčinjen (formalno ili stvarno) kapitalističkom načinu proizvodnje. Pod tom pretpostavkom, koja izražava granice navedenog procesa i koja se, prema tome, sve više približava tome da izražava točno stanje realnosti, svi radnici, zaposleni u proizvodnji roba, postaju najamni radnici, a sredstva proizvodnje stoje nasuprot njima u svim sferama materijalne proizvodnje kao kapital. U skladu s tim moguće je priznati tipičnom za **proizvodne radnike**, tj. za radnike koji proizvode kapital, okolnost da se njihov rad opredmećuje u robama, u materijalnom bogatstvu. I na taj način proizvodni rad — osim svoje značajke koja ima odlučnu važnost, i koja se potpuno indiferentno odnosi prema sadržaju rada, i koja od tog sadržaja ne zavisi — osim te značajke proizvodni rad dobiva drugu, od nje različitu, dopunsku značajku.«³⁶ Kao što se vidi, bitna značajka proizvodnog rada uvijek ostaje da je to rad

³⁵ Vidi: navedeno mjesto u Kapitalu I, str. 442, Teorii pribavčnoj stoimosti, I, str. 138—139, Teorije o višku vrijednosti, III, str. 431. i na mnogim drugim mjestima.

³⁶ Marks, Teorii pribavčnoj stoimosti, I, str. 419—420.

koji proizvodi kapital, ali pod određenim uvjetima oblast materijalne proizvodnje može se poklopiti s oblašću kapitalističke proizvodnje i u tom slučaju materijalnost proizvoda postaje tipičnom za proizvodni rad, ali ta materijalnost ni poslije toga nije bitna značajka proizvodnog rada. Ali uvjeti koje Marx navodi pokazuju pravi smisao ovog novog, dopunskog kriterija, a uvjet jest da materijalna proizvodnja postane identična s kapitalističkom proizvodnjom. Ali i u tom slučaju bitna razlika tih dvaju kriterija ostaje važiti. Osim toga ni u Marxovo vrijeme, a ni u naše, stotinu godina kasnije, kapitalistička proizvodnja ne pokriva svu oblast materijalne proizvodnje.

A šta je s kapitalističkom proizvodnjom izvan sfere materijalne proizvodnje? Ovdje razlikujemo dva slučaja. Zbog napretka podjele rada i u materijalnoj proizvodnji odvajaju se različiti oblici rada i stvaraju diobe na fizički i umni rad. Ali ukoliko se radi o kapitalističkoj proizvodnji, svi radovi jednako su proizvodni radovi ili, kako kaže Marx, »ta dioba nikako ne smeta da odnos svakoga od tih ljudi pojedinačno prema kapitalu jednako ostaje odnosom najamnog radnika, odnosom proizvodnog radnika u tom specifičnom značenju. Svi ti ljudi ne samo da neposredno sudjeluju u proizvodnji materijalnog bogatstva, već i razmjenjuju svoj rad neposredno za novac kao kapital, i zato ne samo da proizvode svoju najamninu, već neposredno još stvaraju višak vrijednosti za kapitalista«. ³⁷ U ovom slučaju imamo nematerijalni rad, gledano sa stanovišta pojedinca, unutar materijalne proizvodnje i takav je rad ne samo proizvodan, već i materijalan sa stanovišta cjeline proizvodnog procesa.

Drugi je slučaj s nematerijalnom proizvodnjom u užem smislu riječi. Marx navodi dva primjera takve nematerijalne proizvodnje: proizvodnja takvih roba koje imaju samostalnu egzistenciju nezavisnu od proizvođača (knjige, umjetničke slike itd.) i proizvodnja takvih proizvoda koje takve samostalne egzistencije nemaju (rad glumaca, učitelja, liječnika, govornika itd.). Marx je držao da su neki oblici kapitalističke proizvodnje i ovdje mogući, a prema tome je moguć i proizvodni rad. On navodi primjer učitelja, glumca, književnika koji rade za kapitalističkog poduzetnika. U tom slučaju svi su oni proizvodni radnici. »U odnosu prema publici glumac ovdje istupa kao umjetnik, a za svojega poduzetnika on je — **proizvodni radnik**«. ³⁸

Zašto onda Marx područje nematerijalne proizvodnje inak izdvaja u posebnu sferu? Razlog je u njegovu uvjerenju da je kapitalistička proizvodnja u ovom području primjenjiva u veoma ograničenom opsegu. »Sve te pojave kapitalističke proizvodnje u toj oblasti tako su neznatne u usporedbi s proizvodnjom u cjelini

³⁷ Ibid, str. 422.

³⁸ Ibid, str. 421.

da ih je nemoguće potpuno ispustiti iz računa.³⁹ Razlog, dakle, nije načelne prirode, već slaba razvijenost kapitalističkih odnosa u toj sferi u njegovo vrijeme. U međuvremenu stvari su se toliko izmijenile, prodor kapitalističkih odnosa u tu sferu bio je toliko snažan da bi Marx zasigurno danas promijenio stav. Film, radio, televizija, novinstvo, izdavačka djelatnost, muzeji i galerije, školstvo, zdravstvo, osiguranje, putničke i turističke agencije, rekreacija, usluge za ličnu higijenu i očuvanje ljepote itd. danas su postale snažne kapitalističke industrije. U SAD više od 40% obiteljskog budžeta troši se na različite usluge, koje najvećim dijelom pružaju kapitalistička poduzeća. Ujedno je oko 60% zaposlenih zaposleno u sektoru usluga, od čega najveći dio čine tzv. nematerijalne usluge. O pretežno kapitalističkom karakteru rada u sektoru ovih usluga ne može biti spora. Istodobno u sektoru materijalne proizvodnje ostaci nekapitalističke proizvodnje još su uvijek značajni (poljoprivreda, zanatstvo). Stoga je dijeljenje materijalne i nematerijalne proizvodnje po kriteriju proizvodnog i neproizvodnog rada danas još manje opravdano nego u Marxovo vrijeme, kad ga je i sam Marx odbacivao.

Da je Marx uvijek pod proizvodnim radom razumijevao rad unutar kapitalističkih odnosa, jasno se vidi iz njegova razmatranja o radu zanatlija i seljaka u kapitalističkom društvu. Taj rad je za njega neproizvodan rad, makar njegov proizvod imao samostalnu materijalnu egzistenciju, pa čak i kad je namijenjen tržištu. »Kad oni prodaju svoj proizvod, oni prodaju gotov proizvod, a ne radnu snagu. stoga ta razmjena nije razmjena za kapital, a prema tome ovdje se ne može primijeniti razlikovanje između **proizvodnog** i **neproizvodnog rada**... Zato seljaci i zanatlije ne spadaju ni u kategoriju **proizvodnih radnika** ni u kategoriju **neproizvodnih radnika** iako se pojavljuju kao proizvođači roba. Ali to su takavi proizvođači roba proizvodnja kojih nije potčinjena kapitalističkom načinu proizvodnje.«⁴⁰

Koju važnost Marxovo razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada ima u njegovu sistemu političke ekonomije? Da je on tom razlikovanju davao golemu važnost, vidi se iz već navedenog stava da je smitovsko razlikovanje između proizvodnog i neproizvodnog rada temelj svekoliko političke ekonomije buržoaskog

³⁹ Ibid, str. 421.

⁴⁰ Ibid, str. 417. Na jednom mjestu u Teorijama o višku vrijednosti Marx piše: »No pretpostavimo da nikakav kapital ne postoji i da radnik sam prisvaja svoj višak rada, višak kojeg je stvorio iznad vrijednosti koje je potrošio. Samo u takvoj situaciji moglo bi se reći da je rad takvog radnika stvarno proizvođen, tj. da stvara nove vrijednosti.« No takva pretpostavka je nerealna, jer se u takvom slučaju proizvod ne bi raspadao na potreban rad i višak rada, radnik bi trošio čitav proizvod, pa viška ustvari ne bi ni bilo. Iz općeg konteksta se vidi da i sam Marx ovu pretpostavku smatra nerealnom, o čemu svjedoči i okolnost da se radi o primjedbi koja je stavljena u zagradu izvan općeg teksta. Vidi, ibid, str. 134.

društva. Ono omogućava analizu i praćenje razvoja novih, kapitalističkih odnosa proizvodnje, kako kaže Jones, novih načela kohezije koja vežu različite klase društva. Ono reljefno pokazuje sličnost između feudalnih i zanatskih oblika proizvodnje s jedne strane, i kapitalističkih oblika s druge strane. Ali ne radi se ovdje samo o obliku, već i o promjenama proizvodne snage rada i ekonomske i političke strukture društva, koje su povezane s promjenom oblika društvene organizacije rada. Klasičnu školu političke ekonomije zanimali su novi izvori društvenog bogatstva i ona ih je vidjela u novim oblicima društvene organizacije rada, nasuprot starim oblicima koji su sputavali ekonomsku aktivnost i premalo se koristili društvenom proizvodnom moći. To jasno uočava već A. Smith: »Mi smo marljiviji nego naši predci, jer su u sadašnje vrijeme fondovi namijenjeni uzdržavanju radinosti mnogo veći u omjeru prema onima koji će se vjerojatno upotrijebiti za uzdržavanje ljenčarenja, nego što su to bili fondovi prije dva ili tri stoljeća. Naši su predci bili lijeni zbog nedovoljnog podstreka za marljivost. Bolje je, kaže poslovice, badava se igrati, nego badava raditi. U trgovačkim i manufakturnim gradovima, gdje ljude nižih slojeva uglavnom uzdržava zapošljavanje kapitala, oni su većinom radini, trijezni i napredni, kao u mnogim engleskim i u većini holandskih gradova. U onim gradovima koji se uglavnom uzdržavaju od stalnog ili povremenog boravka dvora i gdje ljude nižih slojeva uglavnom uzdržava trošenje dohotka, oni su obično lijeni, raspušteni i siromašni, kao u Rimu, Versaillesu, Compiegneu i Fontainbleauu.«⁴¹ Isticanje razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada ukazuje na stalnu brigu da se likvidira zaostali sektor narodnog gospodarstva u kojem su seljaci proizvodili više-manje na stacionarnoj osnovi, gdje su feudalna gospodstva trošila velik dio proizvoda na sebe i svoju lijenu i brojnu poslugu, gdje su država i kralj trošili neumjereno za vanjski sjaj i prestiž, a da se razvije »industrija« napredni sektor privrede u kojem će radnici, dobro opremljeni i disciplinirani proizvoditi sve veće bogatstvo, otvarati sve šire mogućnosti za širenje bogatstva naroda i pojedinaca. Razlikovanje između proizvodnog i neproizvodnog rada u stvari je razlikovanje između ova dva sektora.⁴² Marx također ukazuje na zavisnost proizvodnog rada od stupnja razvoja proizvodne snage rada. Kada bi radnik proizvodio samo ono što je njemu potrebno za život, on ne bi mogao biti proizvođač radnik u smislu kapitalističke proizvodnje, jer u takvoj situaciji ne bi moglo biti ni kapitalista ni kapitalističke proizvodnje. Stoga je određen stupanj proizvodne snage rada nužan, da bi rad mo-

⁴¹ A. Smith, Bogatstvo naroda, I, str. 302—303.

⁴² U tom smislu je razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada u Smitha interpretirao i V. W. Bladen u članku »Adam Smith on Productive and Unproductive Labor, A Theory of Full Development« Canadian Journal of Economics and Political Science, XXVI, 1960.

gao biti osnovom postojanja kapitala, da bi radnik bio proizvođan radnik.⁴³ Ali koliko je određena produktivnost rada nužan uvjet postojanja kapitala, to je i oblik kapitala uvjet za brzi razvoj proizvodne snage rada. Aspekt ekonomskog razvoja prisutan je jednako u Smithovim kao i Marxovim razmatranjima proizvodnog rada.

Ali ovaj praktično-ekonomski aspekt nije jedino što je Marxa zanimalo u toj analizi. Kapitalistička proizvodnja dovodi do posvemašnje diferenciranosti ekonomskog života, do razdvajanja različitih ekonomskih funkcija, ali u isti mah i do izjednačavanja privatnih radova u općem društvenom radu. Rad postaje bit vrijednosti kao društvenog odnosa. Ali to može biti samo proizvodni rad, onaj rad koji je okrenut društvu, koji za cilj nema vlastito uživanje, već povećanje bogatstva. Stoga to može biti samo rad koji se plaća iz kapitala i koji donosi višak vrijednosti. Rad plaćen iz dohotka ostaje uvijek u privatnoj domeni, njegov je smisao potrošnja, a ne proizvodnja. Ne vidjeti ovu bitnu značajku kapitalističke proizvodnje — znači ne shvatiti njezinu bit i historijski smisao. Kidanje direktne veze između proizvodnje i potrošnje, koja je karakteristična za pretkapitalističke oblike rada, postavljanje cilja proizvodnji u bogaćenju, u akumulaciji kapitala, tj. u samoj proizvodnji⁴⁴ onaj je revolucionarni obrat koji sa sobom nosi kapitalistička proizvodnja, ono što nju razlikuje od svih drugih oblika proizvodnje. Razlikovanje proizvodnog rada kao rada podvrgnutog načelu proizvodnje od neproizvodnog rada kojemu je potrošnja cilj, koji ne stvara prometnu vrijednost već koji se kao i svaka upotrebna vrijednost samo troši i koji ostaje u privatnoj sferi, svakako je temeljno načelo političke ekonomije kapitalističkog društva.

Ovdje treba nešto napomenuti, da bi se izbjegao mogući nesporazum: kad poslodavac plaća neproizvodnog radnika iz svog dohotka, on na njega besplatno ne prenosi dio dohotka, već on taj dio dohotka troši. Stoga radnik ne živi na račun tog dohotka, jer se dohodak ne može dvaput trošiti. Ukoliko je plaćen kao i proizvodni radnik, neproizvodni radnik dobiva vrijednost svoje radne snage, dakle on svoju robu, radnu snagu, prodaje kao svaki drugi radnik, ili, još bolje, kao svaki prodavač robe. Ali kao što za prodavača materijalnog proizvoda ne kažemo da živi od dohotka kupca robe, jer on u zamjenu daje istu vrijednost, tako ne možemo govoriti ni za prodavača radne snage. No na kupcu je radne snage hoće li najmljenu radnu snagu upotrijebiti proizvodno ili ne. Rad radnika proizvodit će neku upotrebnu vrijednost, bila ona materijalne prirode ili ne, ali hoće li on biti proizvođan

⁴³ Marks, Teoriji pribavočnoj stoimosti, I, str. 134.

⁴⁴ »U svojstvu personificiranog kapitala, on (kapitalista) proizvodi radi proizvodnje, teži bogaćenju radi bogaćenja. Ukoliko je on obični nosilac funkcije kapitala tj. nosilac kapitalističke proizvodnje njega zanima prometna vrijednost i njezino uvećanje, a ne upotrebna vrijednost i uvećanje njezine količine.« Marks, Teoriji pribavočnoj stoimosti, I, str. 276.

ili neproizvodan radnik zavisi od okolnosti hoće li poslodavac proizvoditi da bi prodavao i zarađivao ili će sam trošiti radnikov proizvod ili uslugu. Zato je pogrešno sve neproizvodne radnike smatrati uzdržavanima, tj. da žive na račun tuđeg dohotka, jer oni za svoju najamninu daju istu vrijednost svoje radne snage. Uzdržavanim stanovništvom mogu se smatrati samo ljudi na koje je dio dohotka prenijet bez naknade, putem monopola vlasti (porez, carine), putem monopola vlasništva ili bilo kojeg drugog monopola, kao i dobrovoljno (neaktivnim članovima porodice i sl.). Radnik, međutim, bio on proizvodan ili neproizvodan, uvijek radi za ono za što je plaćen. »Ti neproizvodni radnici ne dobivaju besplatno svoj dio dohotka (najamnine i profita), svoj dio u robama proizvedenim proizvodnim radom — oni moraju kupiti — ali prema proizvodnji tih roba oni nemaju nikakvog odnosa«. ⁴⁵

Svođeci proizvodni rad na rad koji proizvodi kapital, dakle na najamni rad u strogom smislu riječi, Marx je priznavao da izvan one kategorije rada postoje radovi koji proizvode materijalne i nematerijalne proizvode što služe zadovoljenju različitih potreba. Proizvodi tih radova mogu čak dobiti oblik robe, kao što je slučaj s proizvodima zanatlije ili tržišnim dijelom proizvoda samostalnog seljaka, a i sama radna snaga nalazi se na tržištu kao roba, bez obzira na to upotrebljava li se u proizvodne ili neproizvodne svrhe. Stoga je količina roba u društvu veća od količine proizvoda proizvodnog rada. Ukupna masa upotrebnih vrijednosti koja je na raspolaganju jednom društvu veća je, opet, od ukupne mase roba, jer se mnoge upotrebne vrijednosti ne proizvode kao robe (rad u domaćinstvu, prirodna potrošnja u seljačkom gospodarstvu, mnogi oblici usluga u sektoru društvene potrošnje itd.). Ukoliko bismo htjeli agregirati svu tu masu upotrebnih vrijednosti i procijeniti joj vrijednost prema ukupnim troškovima njezine reprodukcije, očito je da masa i vrijednost proizvoda proizvodnog rada ne bi bile dostatne. Proizvodi proizvodnog rada čine samo jedan dio, iako najveći, mase proizvedenih upotrebnih vrijednosti. Ako agregatne ekonomske veličine kao što su društveni bruto-proizvod, društveni proizvod, narodni dohodak, trebaju obuhvatiti svu masu proizvedenih upotrebnih vrijednosti u određenom vremenskom razdoblju, bez obzira na društvene oblike organizacije rada u kojima se upotrebne vrijednosti proizvode, onda proizvodni rad ne može nikako biti jedina osnova obračuna tih veličina. Stvarna statistička praksa obračuna u socijalističkim zemljama ne polazi od Marxova određenja proizvodnog rada, već od pojma materijalne proizvodnje, što je u stanovitom smislu šire, jer obuhvaća sve društvene oblike materijalne proizvodnje, ali i uže, jer ne obuhvaća oblast usluga, čak ni onaj dio na koji se može primijeniti Marxov pojam proizvodnog rada. Istina, materijalni kriterij nije sasvim poštovan, jer su u obračun agregatnih ekonomskih veličina uzete i takve ekonomske djelatnosti koje

⁴⁵ Ibid, str. 140.

očito nisu materijalnoga karaktera (trgovina, prijevoz, ugostiteljstvo, bankarstvo itd.). Svakako je to značajna i poželjna korekcija, ali još uvijek nedovoljna, jer su isključene značajne oblasti proizvodnje usluga kao što su obrazovanje, zdravstvo, rekreacija i druge. Ne uzimanje u račun tih usluga nema opravdanja, jer one ne samo da predstavljaju bitan element životnog standarda, već, povećanjem proizvodne sposobnosti i oblik akumulacije kapitala. Marx radnu snagu naziva »najbitnijim elementom proizvodnog kapitala«,⁴⁶ a radničku potrošnju reprodukcijom jednog dijela kapitalistova kapitala: »Individualna radnikova potrošnja ostaje dakle moment proizvodnje i reprodukcije kapitala, bilo da se ona vrši u radionici ili izvan nje, u procesu rada ili izvan njega, upravo kao i čišćenje strojeva, bilo da se vrši za procesa rada ili za određenih odmora.«⁴⁷ Marx čak izdatke radnika na obrazovanje direktno smatra proizvodnim izdacima: »To što on (radnik) troši na obrazovanje sasvim je ništavno; u tim slučajevima kada on te troškove čini oni su proizvodni utoliko što obrazovanje proizvodi radnu snagu.«⁴⁸ Bez obzira na to kako tretirali rad oko reprodukcije radne snage, kao proizvodan ili neproizvodan rad u Marxovu smislu,⁴⁹ nema razloga da sve djelatnosti kojih je cilj održavanje i povećanje ljudske radne sposobnosti, ne smatramo izvorom upotrebnih vrijednosti i dohotka.

Općenito vezanje obračuna društvenog proizvoda i dohotka bilo uz pojam proizvodnog rada, bilo uz pojam materijalne proizvodnje vodi prema posve pogrešnim rezultatima. Marxov pojam proizvodnog rada ne samo što ne obuhvaća sve izvore proizvodnje upotrebnih vrijednosti u kapitalističkom društvu, već je u svom izvornom obliku za socijalističko društvo neprimjenjiv. Ukoliko pak uzmemo materijalnu proizvodnju kao isključivu oblast proizvodnje ekonomskih vrijednosti, onda dolazimo do nepremostivih logičkih i praktičkih teškoća. Prvo, narodni dohodak ne bi mogao iznositi više od ukupne sume novostvorenih materijalnih vrijednosti. Sektor materijalne proizvodnje raspolagao bi ukupnom novom društvenom vrijednošću i on ne bi mogao stupati ni u kakve odnose razmjene sa sektorima nematerijalne proizvodnje, jer ovi drugi sektori ne bi mogli ništa pružiti u zamjenu. Robni odnosi bili bi ovdje po sve nemogući. Alimentiranje sektora nematerijalne proizvodnje materijalnim sredstvima vršilo bi se jedino

⁴⁶ Marx, Kapital II, str. 551.

⁴⁷ Kapital I, str. 501—502.

⁴⁸ Teorij pribavočnoj stoimosti, I, str. 197.

⁴⁹ J. S. Mill, na pr. rad za stjecanje proizvodnih vještina smatra direktno proizvodnim radom, a radnikovu potrošnju proizvodnom potrošnjom. Marx u ovom pogledu nije bio sasvim određen, iako navedena mjesta upućuju u istom pravcu. Ukoliko se taj rad gleda sa stanovišta radnika, kome radna snaga ne služi za proizvodnju viška vrijednosti za njega samog, onda se ne bi moglo u Marxovom smislu govoriti o proizvodnom radu. Međutim, ukoliko se radna snaga uzme kao elemenat kapitala, onda rad koji se traži za povećanje njene vrijednosti i veću sposobnost proizvodnja viška vrijednosti mogao bi se smatrati direktno proizvodnim radom.

putem oduzimanja proizvoda sektoru materijalne proizvodnje bez naknade. To oduzimanje ne bi se moglo ograničiti samo na iznos za tekuće potrebe održavanja sektora nematerijalne proizvodnje; već i za zamjenu trajnih dobara kojima taj sektor raspolaže, je su i trajna dobra ovog sektora potrošna dobra, koja se sama obnovljaju jer ne funkcioniraju kao kapital. Stoga bi oduzimanje bez naknade iznosila golem dio proizvodnje sektora materijalne proizvodnje.

Međutim, očito je da se ne radi o tome. Vrijednost društvenog proizvoda i narodnog dohotka uvelike premašuju godišnju vrijednost materijalne proizvodnje; između sektora materijalne proizvodnje i sektora nematerijalne proizvodnje razvijeni su odnosi razmjene, trajna dobra nematerijalnog sektora uglavnom imaju isti status kao i stalni kapital sektora materijalne proizvodnje. Odakle ta razlika i odakle sektoru nematerijalne proizvodnje mogućnost da plaća proizvode sektora materijalne proizvodnje? To se može objasniti samo time da i sektor nematerijalne proizvodnje također stvara vrijednost s kojom ulazi u odnos razmjene. Kad toga ne bi bilo, cjelokupni sektor nematerijalne proizvodnje dobivao bi sredstva ne razmjenom već putem prisilnog oduzimanja putem poreza, raznih vrsta davanja. Međutim, samo manji dio materijalne proizvodnje na taj način dolazi do sredstava. Veći dio dolazi direktnim odnosom razmjene sa sektorom materijalne proizvodnje, tj. davanjem usluga jednake vrijednosti za sredstva dobivena u zamjenu. Stoga u ovom slučaju ne može biti govora o preraspodjeli dohotka u korist sektora nematerijalne proizvodnje, jer sektor materijalne proizvodnje svoj dohodak troši na usluge koje dobiva od sektora nematerijalne proizvodnje, te ako ga troši, ne može ujedno i da ga ustupa. Zato se pojam preraspodjele može zadržati samo za oduzimanje bez naknade.

Stanovitu zabunu može ipak izazvati način financiranja nekih društvenih nematerijalnih djelatnosti, gdje se odnos neposredne razmjene zbog bilo kojih razloga ne smatra pogodnim, te se odnos tih djelatnosti i sektora materijalne proizvodnje uspostavlja u globalu preko državnog budžeta ili za tu svrhu posebno formiranih fondova. S jačanjem etatizma navedeni su oblici sve češći. Ovdje se dobiva privid da su takve djelatnosti uzdržavane sredstvima koja se oduzimaju sektoru materijalne proizvodnje, da se tu ne radi ni o kakvu odnosu razmjene. Međutim, ovi sektori pružaju usluge pojedincima, koje bi oni inače morali plaćati (obrazovanje, zdravstvo, socijalno osiguranje itd.). Ovdje se radi samo o drugačijem obliku organizacije pojedinih službi, i može se govoriti o prednostima i nedostacima takvog oblika, ali se ne može negirati vrijednost usluga i doprinosa tih djelatnosti društvenom blagostanju.

Iz ovog se ne bi mogao izvući zaključak da sve djelatnosti stvaraju dohodak. Postoje i takve društvene djelatnosti koje u zamjenu za sredstva što ih dobivaju ne daju nikakvu naknadu

onima od kojih ta sredstva dobivaju. Takve djelatnosti ne povećavaju ekonomsko blagostanje društva, ma koliko bile opravdane i u datim okolnostima nužne. Ove djelatnosti svoj odnos prema drugim djelatnostima i pojedincima ne temelje na slobodno formiranom odnosu razmjene, već na monopolu. Takav je rad političkih organa, državne administracije, policije, vojske. Način stjecanja sredstava za obavljanje tih djelatnosti zasniva se na monopolu vlasti, na sposobnosti da se pomoću tog monopola bez naknade dođe do potrebnih sredstava. Pojedinaac, kad bi mogao, ne bi htio platiti usluge takvih djelatnosti, za što je dokaz i to da se opseg tih djelatnosti povećava što ih građanin manje želi. Rad vezan za bilo koju vrstu monopola (monopol vlasništva, monopol vlasti, ideološki monopol) ne samo da je neproizvodan rad u Marxovu smislu, nego ne stvara dohodak, jer takav rad za one nad kojima se vrši nema nikakve upotrebne vrijednosti (osim negativne), a ipak ga oni moraju platiti.⁵⁰

U socijalističkom društvu, u mjeri u kojoj se ono razvija, opseg i snaga monopola se smanjuju, a kriterij sudjelovanja u društvenom radu, da bi se povećalo blagostanje društva, postaje jedini kriterij sudjelovanja u raspodjeli društvenog dohotka i određenja socijalnog statusa. Na taj se način sfera proizvodnog rada širi i obuhvaća cjelinu društvene radne aktivnosti. Kako nitko neće moći živjeti na eksploataciji rada drugih, to se obaveza proizvodnog rada proširuje na sve pripadnike društva. Naravno, to ne znači obavezu fizičkog rada, već samo rada kojim pojedinac povećava društveno blagostanje. U socijalističkom društvu proizvodnja nije organizirana da bi povećala privatno bogatstvo, već da bi zadovoljila ljudske potrebe. Stoga doprinos blagostanju društva postaje kriterij proizvodnog karaktera rada. Kako su pak u socijalizmu svi pripadnici društva podjednako obavezni da proizvodno rade, onda je doprinos blagostanju društva ujedno osiguranje vlastitog blagostanja, rad za sebe, a ne rad za drugog.⁵¹ Kapitalističko načelo da je proizvodni samo onaj rad koji proizvodi višak vrijednosti za kapitalista, naprotiv, kako kaže Thomas Hodgskin, »tako je očito nasilje nad prirodnim načelom — tako je potpuno načelo ropstva... koje osuđuje ljude na umiranje od gladi, ukoliko njihov rad ne proizvodi mnogo više nego što je potrebno za njihovu vlastitu upotrebu i potrošnju.«⁵²

⁵⁰ Sličan stav zauzima i Branko Horvat. Vidi njegov »Ogled o jugoslavenskom društvu«, Mladost, Zagreb 1969, str. 164—166.

⁵¹ »Važno je uspostaviti načelo da je svaki rad proizvodan koji omogućava radniku da se izdržava. Cilj rada je zadovoljenje potreba pojedinca. Priroda mu je dala sposobnost i snagu za tu svrhu, a ne za svrhu zadovoljenja potreba drugih ljudi koje je ona podjednako obdarila. . . Više od obilnog izdržavanja se ne traži, a Priroda je vjerojatno uredila da svaki pojedinac mora izdržavati sebe i svoju obitelj.« Thomas Hodgskin, *Popular Political Economy*, London 1927, str. 50—51.

⁵² *Ibid*, str. 52.